

ВНЕСАЙ

1

АҒБАҢ - 2008

Хакас Республиканың Ёгредіг
паза наука министерствозы
Хакасиядағы писательлер пірігізі

ИНСАЙ

Ағбан
Хакас книга издательствозы
2008

УДК 821.512.153
ББК 95я5(2Рос–Хак)
И 61

Издается с 2008 года

Журнал писателей Хакасии

*Журнал издан при финансовой поддержке
Правительства Республики Хакасия*

*Автор-составитель
Шулбаева В.Г.*

Общественный совет:

Карамашева В.А., доктор филологических наук, профессор
Кильчичакова Е.М., заслуженный работник культуры РХ
Кужакова Г.Г., председатель Союза писателей Хакасии
Султреков А.Е., член Союза писателей России, критик
Торосов В.М., ученый-экономист, председатель
Совета старейшин хакасского народа
Толмашова Н.А., ведущий специалист
Министерства образования и науки РХ
Шулбаева В.Г., член Союза писателей России

И 61   **Инесай № 1:** литературно-художественный и общественно-политический журнал писателей Хакасии. – Абакан: Хакасское книжное издательство, 2008. – 100 с.: илл.
ISBN 978-5-7091-0356-6

УДК 821.512.153
ББК 94.3 (2Рос–Хак)

© Шулбаева В.Г., автор-составитель, 2008
© Кызласов В.Н., Кызласова Л.В.,
оформление, 2008
© Тутарков М.Ф., Балахчин В.П.,
Малыгаева Л., фотографии, 2008
© Министерство образования и науки РХ,
2008
© Союз писателей Хакасии, 2008

Россияның паалачаа чох ис-пайы. Ыраххы пурунғыдох төстелген орыс паза хакас чоннарынын ынархазын, харах одын чили, хайраллирға кирек.

Статьяны тоосчадып, паза пир ис-тыс пирбинчеткен сурыға хайығ саларым килче, хайзы Хызылчар крайында сыбыра көдірілче. Анда хай пирее «хыйға» пастар, Хакасия Республикасын чох идип, аны нандыра крайға піріктірі саларынаңар сурығ турғысчалар. Мин сағынчам, піске прай күс-чылхабысты саларға кирек, мындағ нимені полдырбас үчүн. Піс 60 чыл крайнаң хада полғабыс, тіл-аас ла пастыра нимес, поэзыбыс пілчебіс, хайдағдыр пир «коммуналкада» крайнан чуртирға. Хакасияның чуртағчылары постарына кирек пир сурығны даа пөк полбастар. Пу синге иділ парған чөптезіглер, чидіглер прай сии тартыл парарлар. Үлгү сурығларынаң олар пазох хыйа тастал халарлар. Сурығ турыбысча, нимее кирек полған Хакасияның статусын көдірерге, хайзын страна чуртасха кирген прай пу ирткен XX чүс чылда.

Сынап хазна сынында илбек чирлернең ипти-тапти устап парарға пөгін турғысчатса, сурығны пасха саринзар айландырыбызарға кирек – Хызылчар крайын, ағаа пасха чирлер піріктіріп, ундар килкім итпеске, Хакас Республикасын, үстүнзарых районнарны пеер піріктіріп, улуғ, күстіг ит саларға. Анзы хазнаның пу сурығны хыйға, мында чуртапчатхан чонға киліскек пөккені полар. Хакас чирі, аның матыр істенчелері, хониин чахсыландырып, уламох өнненер, наа улуғ чидіглерге чидер.

В. Карпов,

филология наукаларының докторы, профессор

НОҒА ПОС ТІЛІН ПІЛБИНЧЕТКЕН ХАКАСТАРНЫҢ САНЫ ӨСЧЕ?

1980 чылдаң сығара Россияда улуғ алызығлар пасталған. Пістің хазнада капитализм ондайлығ экономика пүдіріл сыххан, политикада, культурада наа нимелер иділгеннер. Чуртасха демократия законнары киріл сыххан. Ол законнар хоостыра ас санның чоннарның чуртазына, оларның культуразына хайығ тыдылча. Кізілер өң-пасха өмелер, организациялар, пірігістер пүдір сыхханнар. Тун пірігізі, хакас ипчелерінің «Алтынай», Улуғлар чөбінің пірігістері. Прай пу пірігістер, политикадаң пасха, улуғ хайығ культураа салчалар. Культура, тізен, өөнінде чонның тіліне төстенче. Аннаңар ол пірігістернің чыылығларында удаа тілденер чоох парча. Сыннаң даа, пүүн көп чиит оол-хыстар пос тілінең тузаланминча, хакас тілінің киректелчеткен сфералары хызырылча.

2002 чылда профессор Боргоякова Т.Г. книга сығарыбысхан: «Социоллингвистические процессы в республиках Южной Сибири». Пу книгада автор хакас тілін алтай паза тыва тілдерінең тиннестірче. Ол тиннестірігде хакас тілі хончых чоннарның тілдеріне прай саринан утырча. Пастағызы, хакастар постарының республиказында, прайзы мында чуртапчатхан кізілернің санынаң тиннестірэ, 12 ле процентке читче, алтайлар, тізен, – 31, тывалар 66 процентке читчелер. Хакастар ідөк утырчалар пос газетазына пазынчатханнарның, пос тілінең пазылған книгаларны хығырчатханнарның санынаң, иң өөні мында – пос тілін пілбинчеткен хакастарның саны ідөк прайзынаң улуғ процентке чит парғаны.

Боргоякова Т.Г. поэзының книгазында көзітче: 1994 чылдағы санға алыста хакастарның 26 проценті пос тіліне хакас тілінің орнына орыс тілін пастырт салтыр. Алтайларның андағ кізілернің саны – 10,9 процент, тываларның – 1,5. Хакас республиказындағы школаларда пос тілінең хакас тілі паза литературазы ла уроктары апарылча. Пасталығ класстарда хакас тілі санның ла школаларда үгрөдіг тілі полча. Көбізі пасталығ школаларда үгрөдіг өөнінде орыс тілінең апарылча.

Хакас тілінің киректелізі хызырылчатханы городтарда, улуғ аалларда іле көрінче. Удаа хакас кізілер удур-төдір орыс тілінең чоохтасчатханын истерге чарир. Хакас тілінең чоохтасчатсалар, уғаа көп орыс сөстерінең тузаланчалар: «*По-моему, пүүн погода алызар*», «*Вольнай борбича марыгда Сагалаков первый место алган*». Көп хакас сөбірелерінде орыс тілінең чоохтазарына кірібіскеннер. Мынзы уғаа хомай. Тіл, аннаң тузаланминчатсалар, семьяда төріпче, семьядох читче. Іче-паба палаларын пос тіліне кічігдөк үгрет салбазалар, соонаң палаа іче-пабазының тіліне үгрөніп аларға сидік поладыр.

Сағам прай республикаларда пос тіліне үгренерге хынған кизілерге прай ондайлар пирілчелер. Тілдеңер өнетін законнар иділ парған. Олар пос тілінең тузаланарға, ағаа үгренерге, аны чідірбин хайраллирға көстег итчелер. Республикаларда орындағы чоннарның тілдеріне орыс тілінең хада хазна тілінің статусы чарлал парған. Чон үгредиінде ідök ас санның чоннарның тілдерін хайраллирына, оларны пайыдарына, аннаң тузаланып, үгренеріне көп чылларға өнетін улуғ программалар иділ парған. Школаларның үгрөдіг планнарына ас санның чоннарның тархынын, культуразын, тілін, кибірлерін үгрөң предметтер киріл парғаннар.

Я, полған на чонның пурунғыдан килген кибірлері, киртіністері (религиялары) пар. Ол кибірлерче, киртінісче чуртирға амғы туста прайзына киліскек ондай пирілче. Хакастарның пурунғы пайрамнары амғы чуртасха айлан килділер: Тун пайрам, Чыл пазы, тайығлар иртірері. Чолларда іліг ілчең орыннар сарчыннарнаң таныхтал парған. Хамнар пірігізі төстел парған. Культураа, тілге тилирге чол азыл парған. Че ноға-да хакастарның чуртазында хакас тілі киректеліп алғыпчатханы пілдірбинче. Чииттер постарының аразында көбізін орыс тілінең чоохтасчалар, сөбирелерде, тізең, улуғлары палаларын пос тіліне үгрөдерге күстенминчелер. Хакас чонның пос тілін улуғлапчатханы пілдірбинче. Ноғаданар? Пастағызы, хакастар республикадағы чоннарның аразында 12 ле процентке читчелер. Мынзында хакастарның пырозы пір дее чоғыл. Хакас чирі уғаа пай чир, аннаңар республикабыста совет үлгүзі тузында көп улуғ заводтар, фабрикалар пүдіріл парғаннар. Оларнаң хости наа городтар турғлабысханнар. Ағаа хоза, Хакасияның чирін кизіре тимір чол пүдіріл парған, аннаң хастада станциялар турғлабысхан. Соян ГЭС, СаАЗ пүдірілерінең аның хыринда наа город турыбысхан. Ол наа пүдіріглерде тоғынчаң пасха-пасха тілліг специалисттерні прай Россиядан чығаннар. Иди пола-пола Хакасияда килген чонның саны орындағыларның санынаң нинче-нинче хати көп пол парған. Оларның көбізі орыс тілліг кизілер полғаннар. Прай пу пүдіріглер хазнаның экономиказынаң палғалыстығ. Хазна, экономиказын өскірбин, чуртап полбас. Аннаңар Хакасияның экономиказының өзізі хакастарның культуразына, тілдеріне теел парғаны сын, орта сылтағ полча, аны хыйа итчең ондай чоғыл.

Хакас тілінің тузаланызы хызырылчатханының ікінчі сылтаа субъективнай полча. Ол хазнаның нациялар политиказы, чоннарның тілдеріне, культураларына хайчатханы паза чон поэты, тілін, культуразын, кибірлерін ундубин, оларны хайраллапчатханының сині полча. Ученайлар пасчалар: «Чонның пілізі, сагыс-көгізі, киртінізі тілде пиктелче». Кизілернің киртінізі, пілізі чоңының ыраххы тустардағы сын тархынын, кибірлерін, ныхахтарын, кип-чоохтарын, саблығ кизілерін пілчеткеніне төстенче. Ол пілістерні иң пастап палаларға сөбиреде іче-пабалары пирчелер, аннаң – школа, институт, кигалар, радио, телевидение. Оларға төстеніп, кизінің чүреенде чоңына, аның культуразына, чиріне хыныс, поғдархас, улуғлас төріпче. Олар, нинче наа піліс хозылар, анчоң тирең полып одырчалар. Че совет үлгүзі тузында чиит төлден чоңынын сын тархынын чазырыбысханнар. Хакас үгрөңилерге школа учебниктерінде пос чоңынын пурунғы тархынынаңар нине чоохтаңнар? Хакастар харасхы, пічік чоң чон полған, оларны пайлар пазынчаңнар, хамнар пастарын путхачаңнар, алаахтырып үретченнер. Амғы төлдерге өбекелерінің тархынында поғдархачаң пір дее чахсы нине чоң полған. Чир-чарыхха саблан парған хакас тюрколог-ученай Н.Ф. Катановтың ады чоңға үреен соонда 40 чыл пазынаң на искірілген. 1962 чылда ла үлгүдегілер аның 100 чазын таныхтирға чаратханнар. Этнограф С.Д. Майнагашевтеңер 1917 чылның соонда төреен хакастар ідök алызығлар соонда ла искеннер. Илбек Ада чаа соонда пастағы учебниктерні пасхан, хакас литературазын төстееннернің аттарын хакас чоңы ідök Н.С. Хрушев тузында ла піліп алған.

1980–1990 чылларда Искеркі Сибиринің хара пурунғыдағы тархынынаңар саблығ істе-зігчилернің тоғыстары чарых көргеннер. Иди Л.Р. Кызласовтың паза пасха даа ученайларның тоғыстарынаң хакастар постарынын сын тархынын піліп алғаннар. VII–XI чүс чылларда Сибириде хакастарның, хырғыстарның пик хазна полтыр, аның хатығ законнары полтыр, хакастар пічік пілчең полтырлар. Оларның школалары тоғынтыр, тимір хайылдырарға, хыра суғлачаң каналлар идерге пілчең полтырлар. Хазнаның чирін арачылачаң күстіг армиязы полтыр. Че 1207 чылда Хакас (Хырғыс) хазназына мооллар чаанаң кірібізіп, аны 80–90

чылларның аразында изеп салғаннар, экономикадағы, культурадағы улуғ чидіглерін чох ит салғаннар. XXVII чўс чылға читіре Искеркі Сибирьнің алынча чоннары моолларның пазиинда полғаннар. Паза сыдачаа чохта, ол чоннар, мооллардан, джунгарлардан, пасха даа ыырчылардан арачыланар үчўн, Россия хазназынаң пірік парғаннар, амға читіре аның чардығы полып чуртапчалар.

XVI–XVII чўс чыллардан сығара пўўнгі кўнге читіре хакас чоны Россия хазназында полған хорылыстарны орыс чонынаң хада ирт парған: 1917 чылда ирткен ікі революцияны, хан тўгістіг Гражданскай чааны, репрессия чылларын, кўснен колхозтарны пўдіргенін, пайлар клазын чох иткенін, 1941–1945 чыллардағы Илбек Ада чааны, СССР-ның чох иділгенін, Ельцин тузында Россия улуғ ўрегні көргенін, В.В. Путин тузында Россияның хатап азахха турғанын. Прай пу хорылыстар тузында Россия ўлгўзі нациялар политиказын тусха килістіре алыстырып одырған.

1940–1980 чылларда Илбек СССР-дағы прай чоннарны пір чонға – советскай чонға – піріктірібізерге политика чуртасха киріл сыххан. Ас саннығ чоннарның культуразына, тіллеріне хайығ салылбиныбысхан. Андада (чаа соонда) хакас театры орыс театрынаң піріктіріл парған, Хакас книга издательствозы Хызылчардағы издательствоның пўлігі пол парған. Школаларда хакас тілінің, литературазының частары хызырыл парғаннар. Хакас школалары орыс школаларның ўгредіг планнарына киріл сыхханнар. Прай пу саба киректер көп хакастарны хакас тілі кирек чох пол парғанына киртіндір салғаннар, іче-пабалар палаларын хакас тіліне ўгретпинібіскеннер, орыс класстарға одыртарға кўстенченнер. Ол чылларда көп чиит хакастар пос тілі чох халғаннар, аннаңар 1994 чылдағы чонны санға алыста хакастарның 26,6 проценті пос тілінің графазында орыс тілін пастырт салғаннар. Пос тілін пілбинчеткен хакас кизілернін саны өсчоткені іле көрінче өўнінде Шира, Бוגрад, Орджоникидзе аймахтарында. Прай пу нимелер поэзының культуразына, тіліне, кибиірлеріне хынчатхан хакас кизілерні сағысха тўзірче.

Чир ўстўнде көп саннығ чоннарның аразында оларнаң хости чуртапчатхан ас саннығ чоннар көп, че олар прайзы іди табырах тіллерін чидірбинчелер. Ученайлар пілчелер, хайдағ даа пай тіл ползын, че аннаң чон тузаланминыбысса, хазна законнары полызиинаң аны хайраллап халчаң ондай чоғыл. Кизілер чоохтасчатхан на тіл чітпинче, көп чыллар чуртапча. Амғы ўлгў пос тілінең тузаланарға, ағаа ўгренерге полған на кизее прай ондайлар пирче. Халғанчы чылларда хакастар пос тіліне хайығ салчатханы көрінче. Мин мында иң пурнада хакас чоннын Улуғлар чўбін адирға сағынчам. Аннаң маңнаныстығ устап парча хакастарның лидері В.М. Торосов. Пўўнгі кўнде олар паалачаа чох улуғ тоғыс апарчалар. Тілге чарыдылған «тегілек столлар», чыылығлар, конференциялар сыбыра иртірчелер, анда чоох-чаах ла парбинча, кирек чарадығлар, алылып, хазна синінде пўгілчелер.

Пу улуғ сурыға ідөк салымның хозым итче хакас ипчелерінің «Алтынай» пірігізі, устагчызы Е.М. Кильчичакова. Олар, аалларда тоғазығлар иртіріп, чирібістің саблығ тархынынаңар. өбекелерібістің сіліг кибиірлеріненер, хакастарның турыстығ, матыр кизілеріненер чоохтапчалар. Иди чонның сағыс-пілінізін алғыдып, пос тіліне, пос культуразына хыпарға ўгретчелер. Пос тілін хайраллап ал халар үчўн, көп тоғыс итче «Ине тіл» пірігіс, хайзынаң устапча З.А. Чертыкова.

2006 чылда Саяногорскта, өўнінде орыстар чуртапчатхан городта, хакас тілінің клубы тўстел парған. Аннаң устапча имчі Н.Я. Тимонина. Ол клубта пос тілін пілбинчеткен хакас палалары, улуғлар даа хакас тіліне ўгренчелер, хакас ырларын ырлапчалар, хакас чоннын пурунғы тархынынаң, кибиірлерінең танысчалар. Андағ тоғыс пасха даа районнарда апарылча.

Прай мынзы уғаа чўпсіністіг, ізес пар: хакас тілі чіт парбас, мыннаң андар ол өңзир, наа пўзік синге көдірінер. Пу хайхастығ сіліг тілнең пістің өбекелерібіс чоохтасханнар, пўўн піс чоохтасчабыс, таңдағы кўнде пістің орныбысха килер тўллер чоохтазарлар.

